

УДК 72.03(2 УК)«XIX-XX»**О.В. ХАРЛАН****«Щоденник з подорожі на Запорозжя»
С.А. Таранушенка як джерело
архітектурно-мистецтвознавчих досліджень
Дніпропетровщини**

У статті представлено архівний документ, автором якого є відомий український мистецтвознавець С.А. Таранушенко, йдеться про результати рятувальних досліджень об'єктів сакрального мистецтва Дніпропетровщини у 1928 р.

Ключові слова: Таранушенко С.А., Запорозжя, Дніпропетровщина, сакральне мистецтво.

У 2004 р. під час роботи в архівосховищах Києва автором даної публікації було виявлено цікавий документ, що зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Це щоденник відомого мистецтвознавця Стефана Таранушенка, написаний під час поїздки науковця в липні 1928 р. до Дніпропетровщини (точніше на Новомосковщину, територію колишньої Самарської паланки Вольностей Запорозьких).

Стефан Андрійович Таранушенко (21.12.1889 [Лебедин, Харківська губернія] – 13.10.1976 [Київ]) з 1910 р. навчався на слов'яно-російському підвідділі історико-філологічного факультету Харківського університету. За дипломну роботу «Іконографія українського іконостасу» отримав золоту медаль. Після закінчення навчання залишається на кафедрі історії і теорії мистецтв, де із захопленням вивчає українське народне мистецтво. З 1918 р. С.А. Таранушенка обрано доцентом історико-філологічного факультету Харківського університету. Трохи пізніше – з 1920 р. – він викладає в Українському інституті суспільних наук у Полтаві та в Харківській академії теоретичних знань. У 1924 р. захищає дисертацію, після чого очолює сектор мистецтв, керує аспірантами, викладає у Харківському художньому музеї.

Щороку С.А. Таранушенко організовував експедиції Лівобережною Україною, під час яких досліджував житлову й культову архітектуру, твори декоративного мистецтва. Разом зі співробітниками Музею українського мистецтва, він збирав експонати для фондів музею. Більшість досліджень було проведено на території Слобожанщини. Результати цих робіт друкувалися в наукових працях: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у місті Седневі» (1932).

Під час експедицій учений зі своїми помічниками й учнями виконував обміри пам'яток архітектури, фотографував мистецькі твори в церквах і монастирях. Із 1923 до 1932 р. він збирає величезний архів, що містить описи, фотофіксацію, аналіз пам'яток народного будівництва. На жаль,

невдовзі, у жовтні 1933 р., С.А. Таранушенка було звинувачено в українському націоналізмі, заарештовано й засуджено на 5 років без дозволу повернення до України після закінчення терміну заслання.

Лише через 20 довгих років Стефан Андрійович повернувся до Києва. На щастя величезний архів (принаймні більшу його частину) вченого вдалося зберегти після його арешту. Тому повернувшись митець присвячує дослідженню українського мистецтва й опрацюванню колишніх експедиційних пошуків більшу частину свого часу.

5 вересня 1958 р. С.А. Таранушенка було повністю реабілітовано.

Навіть після виходу на пенсію у 1963 р. дослідник продовжує наукову роботу. В 1976 р. було нарешті надруковано монографію, у якій учений висвітлив результати своїх досліджень, проведених під час численних експедицій Українським Лівобережжям. Над цією роботою С.А. Таранушенко працював майже 50 років, навіть численні заборони та перепони не завадили довести справу до завершення. «Монументальна архітектура Лівобережної України» відразу стала помітним явищем в українській мистецтвознавчій науці, залишаючись актуальною на довгі роки. Цього ж року вченого не стало. Поховано С.А. Таранушенка на Байковому кладовищі в Києві.

За своє нелегке життя вчений опублікував понад 70 наукових праць, присвячених народному мистецтву й архітектурі України.

Фрагменти з уміщеного далі документу вже друкувалися автором даної розвідки [1]. Але джерело заслуговує на повне висвітлення зі збереженням первинного тексту.

«Щоденник» є надзвичайно цікавим джерелом для дослідників – архітекторів, істориків, мистецтвознавців Катеринославщини. Він розкриває деякі цікаві фрагменти творчого шляху відомого мистецтвознавця на теренах указанного регіону.

Документ являє собою невеличкий зошит із пронумерованими сторінками, рукописним текстом і прорисами від руки. На двадцяти чотирьох сторінках викладено нотатки перебування С.А. Таранушенка на Дніпропетровщині та його досліджень з 21 до 26 липня 1928 р. Упродовж п'яти днів, які вчений перебував у Новомосковську, він разом зі своїми помічниками Дмитром, Федьком та Жолтовським, вивчали дерев'яну Троїцьку соборну церкву безпосередньо в м. Новомосковськ, дерев'яну Успенську церкву в передмісті Новомосковська (с. Воронівка), хаги Новомосковська та Воронівки, а також споруди Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря поблизу Новомосковська (Миколаївський кам'яний собор). 26 липня 1928 р. група дослідників виїхала до Дніпропетровська, де відбувалася їх зустріч із Дмитром Яворницьким.

Обміри та результати досліджень двох дерев'яних церков, згаданих вище, опубліковано С. Таранушенком у його монографії [2]. Проте, в наведеному документі представлено всі робочі моменти мистецтвознавчих роз-

відок: опитування місцевих мешканців і церковників, обміри пам'ятки, збір іконографічних джерел тощо.

Дуже цікавий опис внутрішнього вбрання та начиння Троїцького собору (більшість якого до сьогодні не збереглася), його конструктивних особливостей, мистецьких властивостей дерев'яних прикрас. Дуже важливі моменти опису міркувань автора з приводу метроритміки та пропорційного аналізу споруди собору.

Опис деталей і загальної композиції храму з Воронівки має унікальне значення для мистецтвознавчої науки, оскільки ця споруда не збереглася до нашого часу. Завдяки фото, виконаним Павлом Жолтовським (відомим пізніше українським мистецтвознавцем; саме його згадує автор «Щоденника» серед своїх помічників) й аналізу Стефана Таранушенка, є можливість уявити якою була церква.

Цікавим джерелом є опис завершень Миколаївського собору (їх теж знищено під час перебудови собору на кінозал) у Самарському монастирі.

Автор щоденника збирав різні етнографічні матеріали для архіву й експозиції Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету (на зберігання бралися найбільш цінні в культурному відношенні речі). В документі представлено список термінів новомосковського золотаря, якого відвідав мистецтвознавець, прізвища місцевих мешканців, які допомагали у пошуку старовини й багато інших важливих матеріалів.

На наш погляд, архівний документ представляє надзвичайний інтерес не тільки для дніпропетровських науковців, але й для дослідників діяльності й життєвого шляху визначного українського науковця, яскравого представника української мистецтвознавчої школи – Стефана Андрійовича Таранушенка.

Уміщений документ подається мовою оригіналу зі збереженням стилістики, лексики та орфографії автора. Пунктуацію приведено до норм сучасної української мови. Авторські скорочення розшифровані у квадратних дужках. Загальноприйняті скорочення не розшифровувалися. Помилки й описки автора документа виправлені без застереження. Непрочитані фрагменти тексту позначені три крапкою у квадратних дужках

Додаток

Щоденник з подорожі на Запорозжя (Новомосковськ)

Липень 1928 року

21.VII. 1928. Троїцький собор. З розповідів старих людей виявилось, що 1887 р. старий собор було зовсім розібрано і закладено нові підмурки, а за проханням поміщика Алексеєва до царя і за участю якоїсь ареол[огічної] Установи дозволили побудувати в центрі міста дерев'яну церкву з збереженням всіх старих особливостей. Проте по оповіданням будівництва не йшло добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруса квадратні і дуже

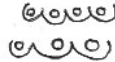
товсті (20–27 см). Всі старі зазначають, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була «стіжком», що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало забруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбірали, мітили і виносили на гору.

Огляд техніки – дуже чистої, надзвичайно правильної і тому дуже сухої і скучної; форми «арок» переконали, що дійсно від старого собору тут мало що лишилося. Обміри плану виявили теж велику його правильність і сухість.

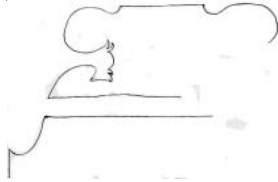
Перевірка стін показала, що вони – «по отвіву» – чого в старих цер[ковних] техніках ніколи не бувало.

Внутрішність: Центр – квадрат. На висоті другого (верхн[ього]) бруса четверик переходить у восьмирик, короткими одвітками, що знизу закінчуються плесковатим ▽. Верх стін обв'язано зв'язками, що лежать близько стін. Далі йде залом з прямокутними короткими і трапецоподібними великими сторонами. Залом зроблено цілком рівно, гладко, чисто і сухо. 1^й восьмирик, освітлений 4 великими вікнами, що поставлені внизу восьмирика. Восьмирик вгорі має кругом зв'язки. 2^й залом побудовано за тим же принципом, що і перший, але він довший і кут залому його мабуть близько до 1го. Цієї восьмирика має теж не рівні сторони (1:2). Здається він невисоким почасти навіть присадкуватим. Він має 4 вікна і плоский великий плафон. З легким карнизи ком. Загальна тенденція – ширина і «тяжу тости» ніякої.

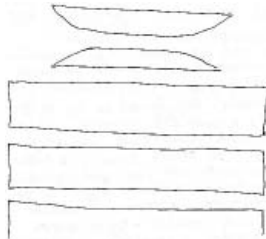
Три арки складаються з 2^х брусів, з них нижній обшито шальовкою

Арки широко спонукають центр боками

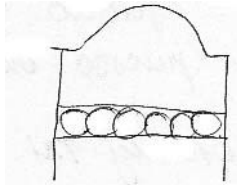
Четверть вітарна:

Західні кутки мають внизу «хори», дуже немочні.

Значно більш тягнуто рукава хреста. Низ стін вище дуба має форму 6-гранника, що плоскими трикутниками маленькими, а над ними коротенькі стінки, що мають внизу в плоскості стіни зв'язку профільовану викрutoкою та поличками.

Зв'язки мають стінки короткі пд. і пн. заломи. Залом запирань непомітно починається зі стін він круто підтягується вгору не багато звужуючи зруб стін. Його короткі стіни прямокутні, довші трапеції. Восьмерик невисокий. 2^й залом різко звужує башту, він близько вдвоє довший. Його короткі стінки слабо, але звужуються. Верхній восьмерик грає відносно стін (1:1^{1/2} наблизко) вгорі має зв'язки кругом, теж як і центр має широкий плафон. З пд.-захід і пн.-зах міжрукав'ями сполучається арками.

4 восьмериках по 4 вікна. В зах[ідній] стіні вгорі кругле, а нижче

Нижчі за всі попередні міжрукавні башти – найбільш вдалі по пропорціям. Особливістю їх конструктивною являється те, що в них вриваються центральний зруб, що закінчується дуже невдало вгорі перерізаючи залом і нічим не закінчуючись переход до залому в арочки з рукавними зрубамі ▼, що переходять безпосередньо в залом. Залом його короткі сторони мляко й непомітно дуже круто заломлено. Восьмерик перший просторий освітлено 2 вікнами його верх має кругом зв'язки. Стіни не мають зв'язки лише в одному надвірному кутку. 2^й залом вдвоє довший переходить у верхній восьмерик з 4 вікнами. Він теж губить висоту. Над ним підноситься третій залом закінчений маленьким плафоном.

Внизу в стінах тут 2 вікна.

Фасад. Визначається загальною грузькістю, що особливо підкреслюється (розлогими сводами, притвором, горизонт[альні] пояси) горизонтальною обшивкою, короткими прямими заломами (1^{шт}), широкими восьмериками, що поступово зменшують висоту в напрямку до верху, і важкими фальшивими ліхтарями.

Проте, все ж, східний фасад – значно стрункіший.

Єдине, що надає цікавості цій церкві, це – її 9 верхів з яких найнижчі під дах і відповідно мають стіни найнижчі, та восьмерик, 2^н залом дорівнюють-ся верху 1^м восьмерика рукавів хреста.

Але центральна баня замало підноситься над рукавами хреста, і зі всіх майже точок вона закрита.

Найкраща точка – подіагоналі. І дуже неважна прямо по осі.

Карнизи – скучні. Можна бачити максимум 8 главок та їх частин.

Словом, на фасаді відчувається цікава ідея – слабо виконана.

В церкві хороший іконостас (біле з золотом), або точніше три іконостаси. Живопись здебільшого переписана, але кілька ікон не цілком замазані (Центр[альна] Мадона С[вят]ая Богор[одиця]. Цікава Давид-Христос: Церква Невіст).

4 різьбі елементи рококо і мідяні сосульки.

Вітварик іконостас пізня агніровка («Отче наш» та «Вірую»).

Підпещанич[ий] ящик добрий – срібло з золот[ою] кахлею.

2 різьблені хрести 1826, 1844 р. (Христос –[...]).

Прехороший Христос на золотому тлі в пд.[-]зах. рукаві. В північному і йому парна Микола, але перемальована.

Ікона в дер[ер'яному] золотом шаті Бм. [?] Казаком «писаль Івань Норнецкій 1769 года».

Хорогве: Сія хоругва сооружена заперевалянскими молодцами старанием Кондрата Бондаренко 1902.

21.VII 1928 Новомосковск. Передмістя Воронівка (вечером). Церква має нову дзвіницю і перебудову західного рукава. Певно змінено також обшивку (горизонтальна), а також дахи. Внутрішність же добре зберегла стару структуру. Вона має два восьмерики і вгорі закінчається зрізаною пірамідою високо тягнутою. Оформлення всередині взагалі дуже добре. Непогані «арки» лише з'єднуючи бруси повирізувано. Зв'язки профільовані, але без різьби. Знято знімаю фасада з пд.-сх. точки.

22. VII 1928. Новомосковськ ранком відвідали Самарський собор, мурований. Його центр – квадрат, перекрито парусами та восьмигранним барабаном. Рукава перекрито коробом, откритим в центр[і] фасад[у], знято двічі. Дзвіниця ампірова, низ чотирохкутний з рустами колонками і фронтонами, має проход-браму через низ, а два верхні поверхи – циліндричні і закінчуються шпилем.

Розшукали у Махна Миколи Йосиповича фотографію старого Новомосковського собора. Безперечно новий далеко відбігає в пропорціях. Коли стати на точку, з якої знято цю стару церкву, орієнтуючись на низ, то верхи виглядатимуть цілком інакше.

Хлопці доміряли хату, що розпочали мірять 20^м і яку я одібрав, бо йшла усилено зпуск точок у банях

Жолтовськ проявляв

Сьогодні, крім Самари, я Perezняв стару фотографію, і наново в церкві.

Ковальчук Ф. 20/VII Ув'язав плани вівтарів і наложив восьмерики трьох верхів

21/ VII Спускав висоти двох бань і наложив план крім центра

20/ VII Спускав точки в центрі

19/ VII Міряли план

18/ VII Провіска [...]

23/ VII 28. [...] де про[во]дився – Кам'янка – Слизаве.

Подгородня		Н. Николаївка
------------	--	---------------

Обухівка		Крестополля
----------	--	-------------

Спаське		Прав[ий] берег Дніпра
---------	--	-----------------------

Петриківка		Дніпро-рен. [?] район
------------	--	-----------------------

Чаплинка		
----------	--	--

23/ VII Перекрій попередніх двох башт і для тих [...] і побудовано одну башту для П[...] Федька.

Два перекрої побудував і план хати. Дмитро вранці брав проміри за фотографував 3 хати і проявив їх Павло [...]

Були у золотаря [...]

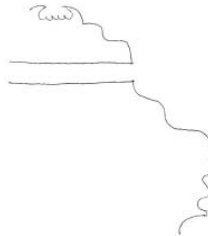
24/ VII Новомосковськ. Закінчив Федько міряти центр і викреслив подовжни перекрій двох башт.

Купив і відправив до Х[аркова] 4 глечика, 2 миски і качку.

Послав міряти ц[еркву] Воронівки, що її і почали.

Зняв у ц[церкві] хрест великий (здається 1^{1/2} довжини в вишину) 1791 р., маленький, та дароносицю.

Церква в центрі витягнута восьмигранна з дуже короткими кутовими сторонами. З рукавами він сполучається арками, зтягнутими двома брусами; Бруси – неросжаті. Рукава в центр входять деревинами через одну. З входа в центр зразу дві і центр і обидва рукава.

Арки добре нарисовані і багато додають стрункості.

Вгорі стіни зтягнуто зв'язками. Зв'язка понад довгими стінами лежать близько і з-за них видно виходять з стіни. Короткі ж лежать далеко від стін. 1^й залом в широких стінах гладко і гостро підіймаються вгору. В коротких стінах залом боки мають заглиблення, і вони взагалі утворюють накруще-

ну криву площу. Короткі площі звуваються небагато. Восьмерик невисокий супроти прольоту ширини. Верх восьмерика зтягнуто зв'язками, як і в стінах. Вікна при основі четверо. Другий залом вдвічі довший за 1^й і мабуть рівний 1^{му} восьмерику. Його короткі стіни – прямокутники. А довгі стіни різко звужуються і 2^й восьмерик вже стіни має 1:1^{1/2} відношень. Цей восьмерик низьким здається він має теж 4 вікна. Над ним короткий, некрутий залом і далі зрізана піраміда з денцем. Останні дві часті здається мають каркас і вироблені з прибитих до каркасу дошок.

Цілий низ, мимо певної сухості в гранях, дуже тягнутий. Причому високість низ стін з 1^м заломом і сам верх особливо підкреслюють.

Бокові рукава (крім західного, перебудовано). Коли стоять в них здаються нижчими, ніж коли на них дивитися з центра або протилежного рукава (арка сильно підвищує [...] хвилястою загостреною лінією). Перекрито рукав коробчато-подібним склепінням, в нього вривається похила площа з піддвірної стіни і короткі трикутники коротких стінок шостигранника плану. Довгі стіни

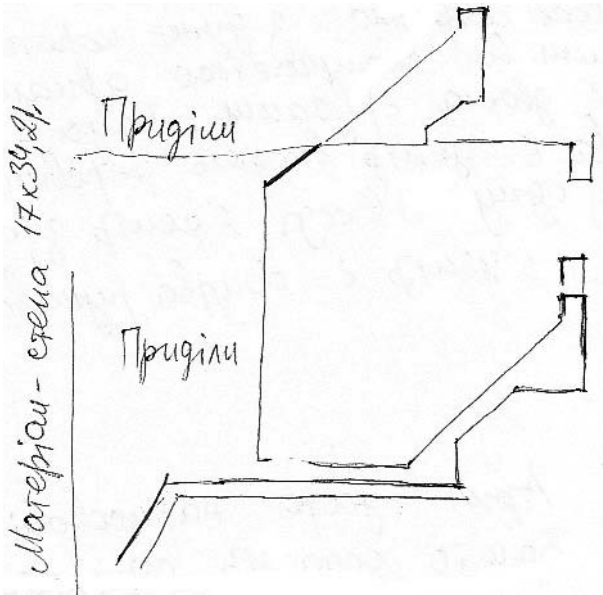
мають вікна в 2 яруси, а над дверима.

Вікна – прямокутні, двері також.

Стіни в рукавах мають ясно виявлений нахил стін до середини, а центр – дуже мало.

Крито плескою стелею, низькі [...]

Зовні церква суховата і скучновата. Стрункість низу скрадають притвори. Скучні особливо верх восьмерика та глухий широкуватий лихтар. Не додає гарного і горизонтальна гладка обшивка, скучні пропорції вікон.

Можливо пізніші круглі вікна теж надають до певної сухості. Взагалі, внутрішність далеко цікавіша.

Обшивка: низ (менше метра) простовічна, а вище позелена.

Байцман – кусачки

Хлапцанки – плоскогуб

Бекцанки – круглоб

Цейзен –

Басьма – форма шаблон

Табер – після натілка обролля

Грабштухель узької лінії

Бавштихель широкої лінії

Поліреза – сталльні поліровальні інструменти

Пунцін – ударник

Лобзик

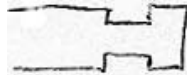
Срубстак – тиски

Калнець

Фифка, фатка

Кепфáрник – Керник – пробивач дірок
 Корцанка – пінцет
 Обцелідра – ремінь для витирання поліреза
 Одбар, обділ – сірчані з відбою
 Прирочь – мідь, срібло і бура в вуглі
 Чистка Красберст – мірка д міді
 Шáльки – віси
 Єнгус – форма куди вливають розпл[авлене] срібло

Хати: Найновіші – глиняні з масою соломи, криті соломою й очеретом. Старіші (літ 30) будиночки – криті гонтою, але на них мода скоро пройшла. Найстаріші будови, оповідають були рублені. На Воронівці зустрів комору рублену з не дуже товстого дерева; замок:

більшість же хат – на стовпах, верх, кілька вінців – окіп рублено з великими підкосами. І на причілку дах сильно винесено на останніх стінах крокви, – до підкрової прямо пришиті. Часто зустрічаються хати, що дах у них підперто стовпами (див. фотогр[афію]) і іноді він значно вище хати, що осіла, – тоді одержується ніби піддашок зашито вгорі шальовкою. Криється хата з острішками на кутах, має майже завжди вгорі відокремлений гребінь.

Часто верхи доволі високі. В одній хаті (золотаря) хата має подвійне вікно, як на галицько[-]підміських хатах. Новіші хати іноді бувають дво-спаднеті.

Вікна, звичайно, великуваті. Обмазані, білені з синькою.

Форм собора

Протод'якон Соборн[ої церкви] Білановський Григорій Степанович.
 Микола Йосипович Махно – Січова вул., Новомосковськ.

Цікаві церкви:

Орловщина

Скит

Воскресенівка [закреслено С.А. Таранушенком – *авт.*]

Піщанка

Воскресенівка

Перещепино

Ігринь-Одинковка

Наличники – «ампірові» – з піврозерами та трьорукі.

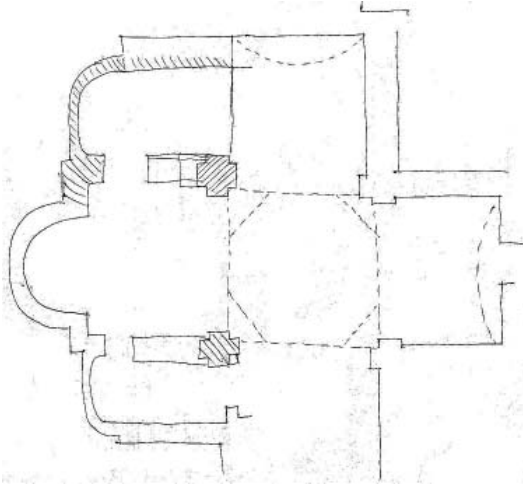
Знімка старого собора у Костиця.

Дзвіниці Красношокова.

Алексеев – генерал: по іменн[ому] указу.

(Пихуш) Пику – підрядчик. Майстера головного убило під час роботи.

Вінець зводили по остаткам Старого, бо без цього її не могли вивести і Махно твердить, що майстри з трудом справлялись з завданням. Його дядько був ризарем. Були тертя між духовенством і титарем. Духовенство хотіло мурований. Будували років три.

Дзвін. 1828 1782 Церква

Вівтар має форму чотириохкутника з апсидою. Апсіда крита конхою, а чотириохкутник коробом.

Приділи перекриті складним склепінням, в основі короб. пд.-пн, зі сходу йде конха і розпалубка від арки, що сполучає приділ вівтаря. Зовні вівтар крито просто коробом з врзкою від вівтарної стіни. Так само коробом крито рештки рукавів. Центр-квадрат арками і 4 плоскими парусами переходить в рівносторонній восьмикутник, над вікнами він має поясок і вгорі закінчується гранчастим склепінням. Баня нахрест, пілони стягнуто тирами залізними.

Зовні ліхтар дерев'яних примітивний.

В церкві – рококо (парадного) дарохранительница в кілька ярусів і кріселки двох панів (як оповідав монах) було вивезено гарбу повну (так, що ледве коні повезли).

В трапезній мурованій є бібліотека, архів і тут ще кілька мідних чеканених (рококо і ампір) іконних шат, два хрести кіпарисові різьблені низькі. В церкві

хороший іконостас і кілька дуже хороших (18 в.) ікон, а одна – московського письма (Микола). З Українських найбільш цінна – Богородиця (коронована з віночком) прекрасного декорованого письма – в Кіюті, в церкві на стіні.

Дуже добрий «Коц» з великими квітами на кофейному тлі.

В церкві чимало народних пізніх геометричних килимів – загалом, монастир потребує перегляду майна і певну частину його необхідно взяти під охорону і обліка, або до Музея [...]

[...] Закінчено побудування наземного плану у с. Воронівка і взят обміри висот;

26.VII. 1928 Видано Федькові 1 крб. | Виїхали з Новомосков.

---- Дмитрові 2 крб. | до Дніпропетровська в 6 г. ран.

Виїхали з Дніпропетровська до Кременчуга в 1 г[одині] дня пароплавом – Був у Яворницького, розповів йому про Самарський собор (Приходив Суслов) і намітили мірять: Перещепину, Петриківку:

Третю Воскресенівську просив вислати обміри Кодацької церкви.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ф. 278, № 1351, арк. 1–24

Джерела та література

1. Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упор.: І. Голуб, О. Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – 32 с.
2. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.

Харлан А.В. «Дневник из путешествия на Запорожье» С.А. Таранушенко как источник архитектурно-искусствоведческих исследований Днепровщины

В статье представлен архивный документ, автором которого является известный украинский искусствовед С.А. Таранушенко. В документе говорится о результатах спасательных исследований объектов сакрального искусства Днепровщины 1928 года.

Ключевые слова: Таранушенко С.А., Запорожье, Днепровщина, сакральное искусство.

Kharlan O.V. “Diary of a trip to Zaporizhzhya” by S.A. Taranushenko as a source of architectural and art research of Dnipropetrovs’k region

The archive document of authorship of the famous Ukrainian art critic S.A. Taranushenko is presented in this article. The results of the saving expedition of the sacral art objects of Dnipropetrovs’k region are told in the document.

Key words: Taranushenko S.A., Zaporizhzhya, Dnipropetrovs’k, sacred art.